

Воєнні дії в другій половині 1942—1943 рр.

1. СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА. Наступ німецьких військ на Сталінград розпочався із Харківського напрямку. Німецькі війська форсували Сіверський Донець і Дон.

25 серпня 1942 р. 6-та німецька армія досягла західних околиць міста на Волзі. Окрім неї, на Сталінград наступала ще й 4-та танкова армія. Їм протистояли ослаблені вдвічі менші сили.

СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ ПІД СТАЛІНГРАДОМ на вересень 1942 р.

Сторони	Солдати (тис. осіб)	Танки	Гармати
Радянські війська	54	110	2000
Німецькі війська	100	500	900

ЦІКАВІ ФАКТИ

Сталінградська битва — одна з найбільших і найважливіших операцій Другої світової війни. Умовно її можна поділити на дві частини. Перша — це наступ німецьких військ влітку 1942 р. і вихід їх до Волги й на Північний Кавказ. Друга — контрнаступ радянських військ і розгром угруповання німецьких, італійських, румунських та угорських частин на Волзі. Сталінградська битва стала символом боротьби двох тоталітарних режимів, протистояння їхніх лідерів.

14 жовтня німецькі війська після потужної авіаційної та артилерійської підготовки пішли на штурм міста. Спалахнули жорстокі вуличні бої. Обидві сторони зазнали важких втрат. 14 листопада німецькі війська почали останній штурм міста, на окремих ділянках їм вдалося пробитися до Волги, але це був їх останній успіх.

На той час воєнно-стратегічна ситуація змінилася на користь СРСР. У другій половині 1942 р. економіка СРСР безперервно нарощувала випуск військової продукції. Шляхом запровадження жорстокої дисципліни й експлуатації за короткий час за Уралом було налагоджено роботу потужного військово-промислового комплексу. Літні люди, жінки, діти, що замінили біля верстатів мобілізованих на фронт робітників, самовіддано працювали, згуртовані гаслом: «Усе для фронту! Усе для перемоги!» Саме їхніми зусиллями в другій половині 1942 р. було випущено 15,8 тис. бойових літаків, 13,6 тис. танків, 15,6 тис. гармат.

Для забезпечення головного удару передбачалося на шість днів раніше здійснити відволікаючий удар у районі Сталінграда. Згідно з планом «Уран» 19 листопада 1942 р. радянські війська силами трьох фронтів —

Південно-Західного, Сталінградського і Донського — перейшли в контрнаступ, завдавши флангових ударів. У вирішальний момент Сталінградської битви перевага в живій силі й техніці вже була на боці радянських військ.

СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ НАПЕРЕДОДНІ РАДЯНСЬКОГО КОНТРНАСТУПУ

Сторони	Солдати (млн осіб)	Танки	Гармати	Літаки
Радянські війська	1,103	1463	15 500	1350
Німецькі війська	1,011	675	10290	1216

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СТАЛІНГРАДСЬКОЇ БИТВИ

- Започаткувала корінний перелом у ході Другої світової війни;
- було завдано удару по військовій міці Третього рейху, престижу німецької армії, моральному духу вермахту;
- почався загальний наступ радянських військ від Ленінграда до Кавказу;
- було завдано удару Німеччині та її союзникам загалом. Японія й Туреччина відмовилися вступити у війну проти СРСР. Керівництво Румуни, Італії, Угорщини (їхні армії були серед тих, хто був розгромлений під Сталінградом), а також Фінляндії почали шукати привід до виходу з війни;
- поразка німецьких військ та їхніх союзників стала могутнім імпульсом для розгортання антинацистського та національно-визвольного рухів, сприяла консолідації сил антигітлерівської коаліції.

23 листопада 1942 р. радянські війська замкнули кільце навколо 330-тисячного угруповання німецьких військ (22 дивізії) (командувач фельдмаршал Ф. Паулюс). Після невдалих спроб прорватися з оточення 30 січня 1943 р. Ф. Паулюс підписав акт про капітуляцію. Загальні втрати німецької армії під Сталінградом становили 1,5 млн осіб, майже 3,5 тис. танків і штурмових гармат, 12 тис. гармат і мінометів, 3 тис. літаків. Від такої поразки німецька армія вже не змогла отямитися. Ініціатива на Східному фронті перейшла до СРСР.

2. КУРСЬКА БИТВА. У січні 1943 р. радянські війська досягли ще одного значного успіху. Блокаду Ленінграда було прорвано, а на заході Радянська армія підійшла до Смоленська.

12 січня 1943 р. війська під командуванням генерала Ф. Голікова перейшли в наступ із-під Воронежа в загальному напрямку на Харків. 7 лютого було звільнено Курськ, а 9 лютого — Белгород. Війська під командуванням генерала

М. Ватутіна 16 лютого оволоділи Харковом і рушили на Дніпропетровськ (Дніпро), Запоріжжя, відрізаючи німецькі війська, що відступали з Кавказу.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У той час як під Сталінградом було здобуто блискучу перемогу, Ржевсько-Сичовська операція зазнала повного провалу (згодом вона була названа відволікаючою для забезпечення успіху під Сталінградом). За 23 дні боїв на цьому напрямку радянські війська втратили 215 тис. осіб убитими й пораненими.

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КУРСЬКОЇ БИТВИ

- Було розгромлено кращі дивізії німецьких військ;
- стратегічна ініціатива остаточно перейшла до Радянської армії, почався загальний наступ радянських військ по всьому фронту;
- були закладені передумови до висадки англо-американських військ і розпаду блоку Центральних держав.

У другій половині лютого ситуація змінилася. Побоюючись загрози оточення, німецькі війська завдали потужного контрудару у фланг по розтягнутих військах Ф. Голікова й М. Ватутіна. Харків, Белгород та інші міста знову були захоплені. Утворився величезний вигин у фронті, що отримав назву Орловсько-Курська дуга.

Навесні 1943 р. радянсько-німецький фронт від Ленінграда й до Чорного моря стабілізувався. Обидві сторони накопичували сили для наступу влітку.

Навесні 1943 р. німецьке командування вирішило знову перебрати на себе ініціативу. Відповідно до плану «Цитадель» воно ставило завдання розгромити радянські війська на Орловсько-Курській дузі й розгорнути наступ на Москву. Для наступу були створені нові зразки зброї (танки «Тигр», «Пантера», самохідні гармати «Фердінанд» тощо), які мали забезпечити німецьким військам технічну перевагу.

Радянське командування дістало точні відомості про підготовку Німеччини до наступу. І хоч на цей час сили СРСР кількісно переважали сили вермахту, було прийнято рішення про «навмисну оборону» з метою знекровити військовий потенціал німецьких військ і завдати їм контрудару.

Для здійснення прориву з обох кінців Орловсько-Курської дуги німецьке командування зосередило в районі Орла сім танкових, два моторизовані й дев'ять піхотних дивізій, а в районі Белгорода — десять танкових, одну моторизовану й сім піхотних дивізій. Загалом німецьке угруповання налічувало 900 тис. осіб, 10 тис. гармат і мінометів, 2,7 тис. танків і штурмових гармат, 2,05 тис. літаків. Проте й радянська сторона створила в районі виступу потужне

угруповання. До літа 1943 р. в Радянській армії було понад 6,6 млн осіб, 105 тис. гармат і мінометів, близько 2,2 тис. бойових установок реактивної артилерії, понад 10 тис. танків і самохідних артилерійських установок (САУ), 10,3 тис. літаків. Перевага цього разу була на боці радянських військ.

Наступ німецьких армій із-під Белгорода та від Орла в напрямку на Курськ розпочався 5 липня 1943 р. Коли вони були вже знесилені, але ще не встигли перейти до оборони, у наступ рушили війська Брянського, Степового й Південно-Західного фронтів. Слідом за ними перейшли в наступ Центральний та Воронезький фронти.

12 липня 1943 р. під селищем Прохорівка відбулася велика танкова битва, що показала марність подальшого німецького наступу. З обох сторін у ній брало участь 1,2 тис. танків і самохідних гармат (800 радянських і 400 німецьких). Хоча німецькі війська зазнали менших втрат, змінився характер усієї Курської битви, радянські війська перейшли в рішучий наступ. 5 серпня вони звільнили Орел (операція «Кутузов») і Белгород, 23 серпня прорвалися до Харкова (операція «Рум'янцев»).

ЦІКАВІ ФАКТИ

Курська битва засвідчила, що ініціатива повністю належить радянським військам. Вона ознаменувала завершення корінного перелому на радянсько-німецькому фронті. Перемога на Курській дузі була досягнута дорогою ціною: радянські втрати складали 863 тис. осіб, 6 тис. танків і 1,6 тис. літаків. У той самий час за 50 днів безперервних боїв німецька армія втратила 30 дивізій; 500 тис. осіб, 1,3 тис. танків, 3 тис. гармат, 1 тис. літаків. Незважаючи на значні втрати, радянська армія мала значні резерви, у той час як міць вермахту була підірвана.

3. БИТВА ЗА ДНІПРО. Розвиваючи наступ, радянські війська до кінця вересня 1943 р. вийшли до Дніпра. Тут німецьке командування вздовж правого високого берега річки створило систему укріплень — так званий «Східний вал». Воно намагалося використати повноводну річку з високим правим берегом як природне укріплення.

СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ НАПЕРЕДОДНІ БИТВИ ЗА ДНІПРО

Сторони	Солдати (млн осіб)	Танки	Гармати	Літаки
Радянські війська	2,633	2400	51 200	2850
Німецькі війська	1,240	2100	12600	2100

Форсування Дніпра (фрагмент діорами). Художник В. Дмитрієвський, 1995 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Із 1 січня 1943 р. в Червоній армії були введені погони для солдатів, сержантів, офіцерів, генералів, маршалів. Червона армія стала називатися Радянською армією. Поява радянських солдатів у погонах іноді неоднозначно сприймалася населенням, що перебувало на окупованій території. Це їм нагадувало Білу армію часів громадянської війни.

ЦІКАВІ ФАКТИ

5 серпня 1943 р. на честь перемог Радянської армії, звільнення міст Орел і Белгород у Москві відбувся перший артилерійський салют. У подальшому Москва 347 разів салютувала воїнам Радянської армії за визволення і взяття міст, в окремі дні — по 4—5 разів.

Перевага радянських військ була незначною. У планах осінніх операцій 1943 р. першочерговим завданням було захоплення плацдармів на правому березі Дніпра, закріплення там і початок наступальних операцій на Правобережжі. Битва за Дніпро розгорнулася від Лоева до Запоріжжя.

Радянські війська за допомогою партизанів наприкінці вересня 1943 р. в дуже складних умовах форсували Дніпро й створили плацдарми на північ та південь від Києва (загалом 23). Основний прорив передбачалося здійснити з Букринського плацдарму, проте всі спроби виявилися марними.

Після невдалих спроб під Букрином (загинуло 250 тис. радянських солдатів) головні сили радянських військ непомітно для німецького командування були зосереджені на Лютізькому плацдармі (150 тис. осіб, 1,5 тис. гармат і мінометів, близько 800 танків).

У перші дні листопада почалися вирішальні бої за Київ. Й. Сталін віддав наказ узяти місто до річниці Жовтневої революції. Цей наказ було виконано 6 листопада 1943 р. За успішне форсування Дніпра 2438 радянським бійцям було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, близько 10 тис. отримали бойові ордени.

У результаті героїчного форсування Дніпра ціною значних втрат (за різними оцінками, від 417 тис. до 1 млн осіб) радянські війська 14 жовтня звільнили Запоріжжя, 25 жовтня — Дніпропетровськ, 6 листопада — Київ.

Пізньої осені 1943 р. радянські війська вийшли на правий берег Дніпра, закріпилися там, відбили контрнаступ німецьких військ у районі Житомира та підготували умови для подальшого наступу й визволення території СРСР.

4. КОРИННИЙ ПЕРЕЛОМ У БОЙОВИХ ДІЯХ У ПІВНІЧНІЙ АФРИЦІ. КАПІТУЛЯЦІЯ ІТАЛІЇ. У жовтні-листопаді 1942 р. у Північній Африці теж відбувся корінний перелом на користь англо-американських союзників. Вирішальна битва відбулась у районі містечка Ель-Аламейн (Єгипет). У жовтні 1942 р. британські війська завдали поразки італо-німецькій армії, яка змушена була спішно відійти на захід. У листопаді 1942 р. з протилежного боку Північної Африки (Марокко, Алжир) почалася висадка американських військ під командуванням Д. Ейзенхауера (операція «Торч»). Італо-німецькі війська потрапили в пастку на морському узбережжі в Тунісі. Їх відчайдушний опір і навіть деякі успіхи на лівому фланзі американської армії не змінили загальної розстановки сил, і 13 травня 1943 р. вони капітулювали.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Прагнучи піднести бойовий дух військ, які з виходом в Україну поповнювалися здебільшого за рахунок місцевих жителів, Ставка перейменувала Воронезький, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти відповідно в 1-й, 2-й, 3-й та 4-й Українські фронти.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У липні 1943 р. парашутисти й морська піхота союзних військ висадилися на острові Сицилія (операція «Хаскі»), Слідом на транспортних судах прибували дивізії 7-ї американської та 8-ї англійської армій під командуванням Дж. Паттона і Б. Монтгомері. Загальне керівництво операцією із захоплення Сицилії здійснював американський генерал Д. Ейзенхауер. Після тривалих боїв, що велися з перемінним успіхом, залишки німецьких частин евакуювалися на Апеннінський півострів, а солдати Б. Монтгомері та Дж. Паттона очистили останній рубіж оборони німців на Сицилії — порт Мессіну.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Приблизно через півтора місяці після ув'язнення Б. Муссоліні на віллі в скелях Абруцьких гір туди за спеціальною вказівкою фюрера прибув загін есесівців під командою О. Скорцені й звільнив деморалізованого дуче.

Серйозні поразки, яких зазнали в 1943 р. країни блоку Центральних держав, стали поштовхом до його розвалу. Першою з війни намагалася вийти Італія.

Значні втрати в людській силі та техніці, яких зазнали держави «осі» в Тунісі (близько 130 тис. лише полонених), сприяли успішному десанту союзних військ на острові Сицилія та його захопленню.

25 липня 1943 р. в Італії відбувся державний переворот за участю короля Віктора Еммануїла й маршала П. Бадольйо. Б. Муссоліні було заарештовано. Король був проголошений головнокомандувачем, а П. Бадольйо очолив уряд і став міністром закордонних справ. 8 вересня 1943 р. новий уряд підписав перемир'я із союзниками.

Через зволікання Д. Ейзенхауера, що не налагодив швидкої висадки військ на півдні Італії і вимагав від П. Бадольйо беззастережної капітуляції, союзники не змогли скористатися сприятливими умовами. А. Гітлер віддав наказ дивізіям рушити на південь та окупувати Апеннінський півострів. Союзним військам довелося долати сильний опір Німеччини у районі Салерно, Неаполя та інших південно-італійських міст («лінія Густава»). Операції тут набули затяжного характеру. Північну частину Італії утримували німецькі війська під командуванням Е. Роммеля. Туди ж було доставлено й визволеного дуче. Він очолив маріонетковий режим, який тримався лише на німецьких багнетах (Держава Сало).

В. Черчилль квапив генерала Г. Александера, який очолив італійську кампанію після Д. Ейзенхауера, щоб той якомога швидше взяв Рим. Проте фельдмаршал Третього рейху А. Кессельрінг, хоч і був авіаційним генералом, уміло налагодив оборону. Лише 4 червня 1944 р. Рим було взято союзними військами. Далі вони просунулися не могли. Оборона стратегічного чотирикутника Італії Турин—Мілан—Генуя—Болонья з його потужним військово-промисловим комплексом тривала до квітня 1945 р. («готська лінія»).

5. ТЕГЕРАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ. 28 листопада — 1 грудня 1943 р. у столиці Ірану Тегерані після тривалих консультацій відбулася перша зустріч на вищому рівні між «великою трійкою» — Й. Сталіним, Ф. Рузвельтом, В. Черчиллем, яка увійшла в історію під назвою Тегеранська конференція. На ній обговорювалися питання подальшого ведення війни й повоєнного облаштування світу. В. Черчилль пропонував відкриття Другого фронту на Балканах, Й. Сталін — у Північній Франції, звідки відкривався найкоротший шлях до кордонів Німеччини. Незважаючи на суперечності між керівниками союзних держав, за результатами обговорень СРСР домігся необхідних для нього рішень ключових питань:

- було прийнято остаточне рішення про висадку у Франції в травні 1944 р. союзних військ;
- перенесення кордонів Польщі на захід до Одру й визнання майбутнього східного кордону по «лінії Керзона»;
- визнання радянських претензій на Кенігсберг;

- визнання анексії держав Балтії Радянським Союзом.

Й. Сталін дав згоду на участь СРСР у війні з Японією після розгрому нацистської Німеччини.

Й. Сталін, Ф. Рузвельт, В. Черчилль (зліва направо) на Тегеранській конференції 1 грудня 1943 р.

ТЕГЕРАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ (28 листопада — 1 грудня 1943 р.)

Під час обговорення проблеми післявоєнного облаштування світу згоди досягти не вдалося, і обговорення було відкладено.

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ТЕГЕРАНСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

- Це була перша зустріч «великої трійки»;
- незважаючи на те, що з деяких ключових питань між сторонами були виявлені розбіжності й не було досягнуто домовленостей, сам факт проведення конференції лідерів країн СРСР, США, Англії зміцнив антигітлерівську коаліцію;
- вона засвідчила рішучість сторін покінчити з нацизмом у Європі;
- обговоривши ключові питання післявоєнного облаштування, сторони з'ясували для себе межі поступок і компромісів у майбутньому.

ВИСНОВКИ

- Перемоги радянських військ у Сталінградській, Курській битвах і битві за Дніпро, військ союзників у битві під Ель-Аламейном у Північній Африці свідчили про корінний перелом у Другій світовій війні на користь країн антигітлерівської коаліції.
- Наступальна стратегія Німеччини зазнала остаточної поразки. До кінця 1943 р. у стані війни з державами «осі» було 37 країн. Розпочався розпад блоку Центральних держав (капітуляція Італії).

- Тегеранська конференція сприяла зміцненню антигітлерівської коаліції.